НАРОДНАЯ БІБЛІЯТЭЧКА
№ 2

УЛАДЗІМЕР ГЛЫБІННЫ

Смаленшчына — адвечная зямля беларускага народу

Гістарычны нарыс

БЭРЛІН 1944

З гор паглядае прыгожы Смаленск
цераз прысады а блоні свае.
Замак і цэрквы ў даліны глядзяць,
цяжкія дні ім прыйшлося зазнаць.
Тут адбываліся бойкі няраз,
тут задрамаў, затрымаўшыся, час.
Сяньняшняй бойкі ня чулі вякі,
гэтакай цяжкай не зналі рукі.
Павадкай дзікай прайшлі па зямлі,
новы тэстамэнт няволі далі...
Сьціх і скарыўся магутны Дняпро...

Ул. Дубоўка

I. АБ ЧЫМ ГАВОРАЦЬ СТАРЫЯ ЛЕТАПІСЫ

Смаленск... як шмат гістарычных успамінаў будзіць гэтае слова, як многастайна у дазнаным ведаю мінулага уяўленьні паўстае багатая на падзеі гісторыя гэтага гораду, крывіцкага краю і народу. А гісторыя Смаленску, як крывіцкага гораду, пачынаецца яшчэ ад незапомных часоў. Бадай усе першыя летапісы з гісторыі славянства ужо успамінаюць Смаленск, як палітычны цэнтар крывічоў, яшчэ у пэрыядзе паганскае старавечнасьці, калі крывічы калянізавалі шырака поўнач і усход Беларусі і крывіцкія паселішчы паўставалі у Вазёрным краі аж да самога Белавозера, а на усходзе і паўдні да Акі і Дону. Побач з Ізбарскам і цэнтрам падзьвінскіх крывічоў — Полацкам, — навет раней за яго, называецца цэнтар усходніх Прыдняпроўскіх крывічоў — Смаленск.

Смаленск быў цесна зьвязаны у эканамічных і тэрытарыяльных дачыненьнях з слаўным Полацкам. Лучылі іх інтарэсы Днепра-Дзьвінскага воднага шляху, якім ішоў гандаль заходніх готаў з усходнімі баўгарамі і хазарамі; эканамічна лучыў іх і вялікі водны шлях «з Варагаў у Грэкі». Ажыўлены гандаль праз гэтыя шляхі багаціў Полацак і Смаленск, а раньняе палітычнае вылучэньне у васобныя дзяржаўныя адзінкі рабілі іх гаспадарамі над шмат якімі суседнімі пляменьнямі, якіх яны узалежнялі у дзяржаўным дачыненьні. Шмат якія назовы мясцовасьцяў і паселішчаў, што паходзяць ад слова «крывіч», як Крывец, Крэчаны, Крыўскае, Крэва, Крывозны і г. д., што сустракаюцца у вялікай колькасьці у землях Радзімічаў, Севранаў, Дрыгвічоў, сьцьвярджаюць, што

крывічы надта далёка пашырылі сваё расьсяленьне. У дзяржаўнай залежнасьці ад вялікага плямя Крывічоў і іхнага цэнтру Смаленску была і Севяранская зямля. Аб гэтым у «Повести временных лет» гаворыцца: «И по сих братии (пасьля Кія, Шчэка і Харыва) държаці почаша род іхъ къняженье въ Поляхъ, а въ Деревляхъ свое, а Дрьгъвичи свое, а Словене свое Новъегроде, а другое на Полоте, иже и Полочане, отъ нихъ же и Кривичи, иже седять на вьрхъ Вълги и на вьрхъ Двини и на вьрхъ Дънепра, іхъ же градъ есть Смольнскъ; туда бо седятъ Кривичи; таже Северъ отъ нихъ». Зьліваючыся з севяранаўскімі, радзіміцкімі і дрыгавіцкімі землямі у працэсе калёнізацыі гэтых земляў, яшчэ у тыя пачаткавыя для сваёй гісторыі часы яны далі той асобны славянскі тып беларусаў, які становіць цяпер зусім непадобную да расейцаў нацыю. Этнаграфічнай і расавай чысьціні полацкіх і смаленскіх крывічоў спрыяла раньняе дзяржаўнае самавызначэньне і магутнасьць, набытая дзякуючы этнаграфічнаму, эканамічнаму і геаграфічнаму адзінству.

Аб велічы і значэннасьці Смаленску у тыя старадаўныя часы гавораць і летапісныя весткі пра паход 865 г. вараскіх баяраў Аскольда і Дыра, якія з згоды Рурыка пайшлі у Царгорад з родам сваім «И поидоста изъ Новагорода по Днепру и идуче мимо Смоленскъ, и не явистася въ Смоленску: зане градъ велик и могъ людьми».

Той самы летапіс адзначае, як пазьней Смаленск, у 882 г., прызнаў залежнасьць ад Алега і Ігора, але усё-ж меў самастойнага князя і належыў, як і раней, да вялікіх гаспадарстваў. Калі Алег у 907 годзе супольнымі славянскімі сіламі паняволіў Грэцкую зямлю і загадаў плаціць даніну — «рускім гарадом»: перш Кіеву, так-жа Ноўгараду, а затым Полацку, Роставу, Смаленску і іншым, дык адразу-ж давалася тлумачэньне, што гэта вялікія княствы — «па тых бо гарадох сядзяць вялікія князі, якія знаходзяцца пад Алегам».

Гэтак, летапісы называюць гэткіх раньніх самастойных князёў у Смаленску, як князя Станіслава, сына Ва-

ладзімера, затым Вячаслава Яраслававага (ад 1054 г.). Канчальна вызваліў Смаленшчыну ад усякае залежнасьці ад дынастыі русаў у 1128 г. і стварыў магутнае Смаленскае княства Расьціслаў Мсьціславіч, унук Манамаха (1125—1160 г.).

Смаляне хрысьціліся паводля прынятага ў 1013 г. хрысьціянства. А у 1137 г., імкнучыся да паступовага палітычнага самавызначаньня і навет духовае незалежнасьці ад русаў, за Расьціславам Смаленшчына вылучылася у васобную епіскопію. За першага епіскапа быў вучоны грэк Мануіл, пасьля у гэтай ролі былі беларусы. Адгэтуль пачынаецца час культурнага і гаспадарскага росьцьвіту Смаленску — залатая пара незалежнага Смаленскага княства.

Гандлёвыя сувязі Смаленску, даўней з арабска-бізантыйскімі краямі, а гэтым часам і з захадам — Рыгаю, Готляндам ды іншымі нямецкімі гарадамі — багацілі горад.

У Смаленскіх курганах знаходзяць шмат бізантыцкіх і арабскіх манэтаў VIII—XI ст. ст. Багата хлеба Смаленск вывозіў на свой хлебны рынак — Ноўгарад. Смаленскія купцы езьдзілі у Суздаль і аж у Канстантынопаль. Немцы-ж самі прыяжджалі у Смаленск і трывала тут асядалі. Ужо у XIII ст. тут была цэлая нямецкая калёнія з сваёю царквою імя Божае Маці, якая мела і свой двор. За той самы час ведамыя у гісторыі беларускае мовы і беларускага права гандлёвыя умовы, якія рабіў князь Мсьціслаў з Рыгаю і Готляндам, як, скажам, Смаленская Тарговая грамата ад 1229 г. і інш.

Гэтыя дакумэнты, пісаныя у тагачаснай беларускай мове, сьветчаць пра пашыранасьць гэтае мовы далёка і за межамі Беларусі, а таксама і пра тое, што яна мела прызнаньне у шырокіх колах замежных купцоў, як мова літаратурная, мова юрыдычных і гандлёвых дакумэнтаў і штодзённага ужытку у васьвечаных колах беларускага жыхарства.

II. СМАЛЕНШЧЫНА — СТАРАДАЎНЫ АСЯРОДАК БЕЛАРУСКАЕ КУЛЬТУРЫ

Яшчэ перад афіцыйным прыняцьцем хрысьціянства беларускія купцы, разам з уплывамі хрысьціянства, прывозілі з Бізантыі і уплывы бізантыйскае культуры. Пасьля таго, як княгіня Рагнеда з сваім сынам Ізяславам зьвярнулася з Кіева на Беларусь у 990 г. і абвесьціла тут хрысьціянства афіцыйнаю вераю, культурнае разьвіцьцё Беларусі пайшло шпаркімі тэмпамі наперад. Смаленшчына, хоць крыху і пазьней за Полаччыну, прыняла хрысьціянства, але дзякуючы эканамічнаму уздыму і высакаасьвечаным князём, што былі на пасадах у Смаленску, надта прычынілася да культурнага уздыму Беларусі.

Тут у манастырох ствараліся культурныя асяродкі, з якіх паўставалі цэлыя літаратурна - асьветніцкія кірункі і школы з шмат якімі культурнымі дзеячамі і пісьменьнікамі.

Гэтаму вельмі спрыяў высокакультурны князь Расьціслаў і асабліва князь Раман (1160—1180). Гэты апошні усё сваё жыцьцё аддаў развою школьніцтва, дзеля чаго наймаў за мяжою, на захадзе і у Бізантыі, высакаадукаваных настаўнікаў, каб яны вучылі беларускую моладзь грэцкай і лацінскай моваў. Асьветна-культурнай справе князь Раман ахвяраваў усе свае сродкі і багацьці.

«Князь Раман, — гаворыць летапісец, — аддаў на школы і кнігі усю сваю маемасьць, і па сьмерці добрага князя Рамана смаленцы пахавалі яго сваім коштам, бо у князеўскім скарбе ня было ніводнае капейкі».

Дзякуючы гэтай рупнасьці пра культуру і асьвету з боку саміх князёў праз усе XII—XIII ст., смаленцы узьняліся у тым часе на найвышэйшы узровень. Ужо ў XII ст. вылучаюцца выдатныя асобы культурных дзеячоў у Смаленску, як Клімэнт Смаляціч, Аўрам Смаленскі, мніх Апанас, прэзьбітар Хама, манах Ахрэм і інш. Гэт-

кага кніжніка, як Клімэнт Смаляціч, як сьветчыць летапісец, датуль яшчэ ня было навет на усёй усходняй славяншчыне. Гэта быў высокаасьвечаны чалавек, глыбокі філёзаф, знаўца антычных пісьменьнікаў — Гамэра, Плятона і Арыстотэля. Спачатку быў ён мніхам-схімнікам, але, выклікаўшы сваёй адукаванасьцяй увагу высокапастаўленых асобаў у Кіеве і духоўнікаў у Смаленску, ён саборам мясцовых епіскапаў выбіраецца за мітрапаліта (1147—1154). Будучы абраным толькі саборам, а не пастаўленым канстантынопальскім патрыярхам, Клімэнт меў нямала супраціўнікаў і няпрыемнасьцяў. Але гэта-ж змушала яго у вабарону сваіх паглядаў пісаць нямала палемічных твораў і гэтак прычыніцца да развою беларускага пісьменства тае пары.

Гэтак, дайшло да нас ягонае «Пасланьне», напісанае у вадказ на закіды свайго супраціўніка Хамы, што ён быццам у сваім лісьце да князя Расьціслава выхваляе сябе і выдае за лепшага філёзафа. Клімэнт адказаў, што ён ня шукае сьвецкае славы, багацьцяў, а дбае толькі аб душы і пасьмяротным збаўленьні. Да гэтага, ён уважае, можна прыйсьці праз духовае дасканаленьне чалавека.

Хама трымаўся літары сьвятога «Пісьма» і быў ворагам усякага творчага тлумачэньня яго. Клімэнт вызнаваў іншы пагляд — патрэбы тлумачэньня сьв. Пісьма паводля твораў Гамэра, Плятона і Арыстотэля, і цьвердзіў, што гэта зусім ня зьінача зьмяняе сэнсу сьв. Пісьма, а даець яму новае алегарычна - сымбалічнае тлумачэньне. Гэтак беларус Клімэнт Смаляціч яшчэ у XII ст. ужо бачыў тое, што перамагло у Эўропе куды пазьней — у эпоху адраджэньня і гуманізму. Мудрасьць і розум, дасканаленыя і шліфаваныя ведаю грэцкіх аўтараў у арыгінале, зрабілі тое, што сваім Пасланьнем Клімэнт Смаляціч зьявіўся пракальнікам гуманізму на Беларусі яшчэ тады, калі у Эўропе панавалі дагматызм і схалястыка з іхным перасьледам усякае вольнае думкі. Гэта важнае сьветчаньне духовае сілы беларускае творчае магутнасьці.

Клімэнт Смаляціч памёр у 1164 г. Але ён быў не адзіным. Побач з ім, другім паводля значаньня культурным беларускім дойлідам у гэтых часох зьяўляецца Аўраам Смаленскі — бліскучы прамоўца-казальнік таго часу. У сваіх запальных прамовах, што зьбіралі ўсё смаленскае грамадзянства, ён уздымаў самыя актуальныя пытаньні свайго часу і выклікаў імі магутнае водгульле, якое будзіла жывую думку, уздымала інтэлектуальныя патрэбы людзей і штурхала іх на шуканьне духовага і культурнага здавальненьня, што спрыяла культурнаму развою.

Беларускае пісьменства таго часу узбагацілася яшчэ шмат якімі творамі смаленскіх аўтараў. Назавём тут такі выдатны літаратурны твор, як біяграфія Аўраама Смаленскага, напісаная ягоным вучнем Ахрэмам, аповесьці пра Мэркура, вандраваньні Ігната Смальляніна у Палестыну і Канстантынопаль ды інш.

III. СМАЛЕНСК — НЕПЕРАМОЖНЫ ГОРАД КРЫВІЧОЎ

Змагаючыся увесь час за сваю незалежнасьць, бароначыся ад агрэсіі з Поўначы (Ноўгараду) і Паўдня (Кіева), а таксама з Захаду ад Літвы і з Усходу ад татарскае навалы, Смаленск здабыў сабе імя непераможнага гораду крывічоў. Доўга ніякія ворагі не маглі сходаць супраціву смаленцаў. Дзякуючы гэтаму горад ўратаваўся і ад татарскае няволі.

Гэтак, паводля смаленскае легенды аб сьв. Мэркуры у 1238 г., калі татары сунуліся былі на Смаленск, іх спаткаў недалёка ад гораду з невялікім аддзелам смаленскіх жыхароў Мэркур і гэтак шмат перабіў іх, што тыя змушаныя былі уцякаць. Калі татары агледзеліся, што смалянаў надта мала і зноў павярнулі на іх, дык на дапамогу выйшла шмат смаленскіх жыхароў і у жорсткай бойцы зусім расьцярушылі татараў. Пярэпалах у татарскіх аддзелах і памяць аб гэтых апаразах доўга стрым-

валі татараў ад намеру заваяваць гэты горад, а Смаленшчына тымчасам ня мела жудаснае татарскае няволі. Нездарма народныя беларускія пагудкі пра гэраічныя учынкі Мэркура надаюць яму рысы беларускага нацыянальнага гэроя і малююць яго, як вернага вартаўнічага беларускае зямлі, свайго гораду і народу. На ягонай дамавіне, як нацыянальныя рэліквіі, смаленцы перахоўвалі ягоную зброю, піку і г. д.; яе надзявалі на новавянчаных беларускіх князёў — і у Смаленску і у Полацку, а усе беларускія сьвятыні імкнуліся мець хоць частачку зброі сьв. Мэркура. Гэтак ува Усьпенскім саборы знаходзіўся зялезны шалом і камашы з крывымі наскамі дасканальнае формы, у якіх, паводля паданьня, Мэркур біўся з батыевым войскам. Народ верыў, што у часы напасьцяў на беларускую зямлю розных чужацкіх зграяў беларускі нацыянальны гэрой сьв. Мэркур уставаў з дамавіны, браў зброю, садзіўся на каня і нішчыў ворага, чым спрыяў крыўскім перамогам. Вось-жа таму і на шмат якіх пячатках часоў незалежных беларускіх княстваў ёсьць абраз сьв. Мэркура на кані і у зброі. Гэтак у арэоле гэраічнасьці, у вобразе народнага заступніка выступае у народных паданьнях сьвяты Мэркур.

Смаленская легенда аб сьв. Мэркуру — выдатны літаратурны помнік беларускага народу, слаўных балонаў ягонага змаганьня за самастойнасьць у часы княжага Смаленску. Мастацкая і гістарычная вартасьць гэтага помніку ня ніжэйшая за шмат якія эпічныя творы сусьветнае літаратуры. І дарма маскалі хочуць прысвоіць гэтага народнага беларускага гэроя сабе ды выкарыстоўваюць яго у сваіх інтарэсах, выдаючы ягоныя гэраічныя чыны, як змаганьне за іхныя інтарэсы супроць татараў.

Беларускі народны эпас належыць беларусам і зьяўляецца іхным неадымным духовым скарбам. Духовая творчасьць, як і усе гэраічныя чыны смаленцаў, з правам павінны належаць скарбніцы беларускага нацыянальнага генія.

IV. ЗМАГАНЬНЕ ЗА СМАЛЕНСК

Багацьці і стратэгічнае значаньне Смаленску ужо у XIII ст. пачынаюць прыцягваць да сябе увагу заходніх і усходніх заваёўнікаў. Рэч у тым, што праз Смаленшчыну праходзіць Вялікі Эўрапейскі вададзел, што дзеліць басэйны Дзьвіны і Дняпра, якія утвараюць тут вузкую браму. Яе як-бы затыкае сабою сам горад Смаленск. Вось-жа-ж уважаючы на тое, што Дзьвіна з поўначы і Дняпро з усходу зьяўляюцца добрымі стратэгічнымі межамі і прыроднымі перашкодамі для праходу чужым войскам і добрымі абароннымі становішчамі (а Смаленск — ключом да гэтае Смаленскае брамы), кажны натуральна хацеў валодаць гэтым ключом, каб быць поўным гаспадаром над гэтым высунутым на усходзе для захаду і на захад для усходу пляцдармам.

Таму ужо ад XIII ст., каб валодаць Смаленскам, робяць высілкі суседнія палітычна-дзяржаўныя згуртаваньні — Суздаль — Масква і новастворанае геніем Мендаўга у Наваградчыне Літоўскае Гаспадарства.

Сваёй палітычнай мудрасьцю Мендаўг зразумеў значаньне Смаленску для росту магутнасьці маладога беларускага гаспадарства; творанага праз задзіночаньне пад ягонаю уладаю усіх беларускіх земляў. Мендаўг першым сярод беларускіх князёў задзіночанага гаспадарства робіць спробу падпарадкаваць Смаленск сваёй уладзе. З дапамогаю свайго пляменьніка Ердзавіда ён і завалодаў ім на нейкі час. Але тымжа самым часам ня мог на гэтае абыякава глядзець другі усходні цэнтар — Суздальскае княства. Калі не забывацца і на тое, што Смаленск датуль жыў незалежным княжым жыцьцём і у ім моцна жылі сэпаратыўныя імкненьні, дык не даводзіцца дзівіцца, чаму дапамога Суздальскага князя Яраслава Усеваладавіча вырвала Смаленск з-пад Мендаўгавае улады.

Але тымчасам Смаленск зноў апынуўся паміж дзьвюма сіламі — Літвой і татарска-мангольскай небясьпекай з усходу. Аднаму яму абараніцца ад татарскага націску ня было моцы. Гордае нясхіленьне перад усходнімі сіламі

выклікала вялікія напасьці — суздальскія і маскоўскія князі наводзілі татарскіх ханаў і нацкоўвалі іх на смалянаў. Гэтак, у выніку гэткіх правакацыяў, Смаленск у 1274 г. ужо быў змушаны аднойчы прызнаць залежнасьць ад ханскай арды. Арыентацыя на усход не ратавала. А выбіраць трэ было. Ня дзіва, што Смаленск пачаў аглядацца на захад, на Беларускую дзяржаву, г. зв. Літоўскае княства. Гэта была здаровая у сваёй аснове, пакуль яшчэ не расшматаная рэлігійным змаганьнем і нутранымі супярэчнасьцямі дзяржава з лепшым для тых часоў на усходзе Эўропы законадаўствам, з рэлігійнаю свабодаю і народапраўствам, з высокаю культураю.

Пры далучэньні новых тэрыторыяў да беларускага гаспадарства праводзіўся прынцып «старыны не парушаем, а навіны ня уводзім». Устаўныя граматы, што даваліся далучаным князём і вялікім гарадом, забясьпечвалі ім значныя правы самаўрадаваньня і фактычна былі канстытуцыйнымі граматамі асобных земляў.

Дзякуючы гэтаму, Полацкая, Віцебская і Смаленская землі, увайшоўшы у Вялікае Княства, фактычна заставаліся як-бы асобнымі княствамі. Захоўваліся навет усе абавязкавыя для гэтага дваровыя пасады — маршалка, канюшага, лоўчага, акольнічага, сакольнічага, баброўнічага, ключніка і г. д.

Усе яны выбіраліся з мясцовых беларусаў, гэтаксама як і на вялікакняжага намесьніка часьцей выбіралі мясцовага баярына.

Нядзіва, што Смаленск пачынае уваходзіць у прыязныя дачыненьні з г. зв. Літвою. Гэтак, Гедымін робіць з Смаленскім князем Іванам Аляксандравічам хаўрус супраць татарскага хана. За Альгердам смаленскі князь называе сябе «малодшым братам» літоўскага князя.

Аднак-жа, дарма, што былі усе гэтыя абставіны, якія спрыялі прыязьні Смаленску да Літоўскага княства, ён быў усё-ж такі зарабаваны гвалтам маскалямі і за яго давялося на працягу гісторыі шмат ходацца з Масквою. Тлумачыцца гэта тым, што надта моцнымі былі у сма-

ленцаў традыцыі волі, незалежнасьці. Масква выкарыстоўвала гэтыя свабодалюбныя пачуцьці смаленцаў і накіроўвала іх супраць Літвы, а таксама карысталася часта вайсковымі сіламі Смаленску у сваім змаганьні за вызваленьне Маскоўшчыны ад татарскае няволі і інш. Гэтак, беларускае смаленскае войска князя Сьвятаслава Іванавіча брала удзел у змаганьні расейскага войска Дзімітры Донскага на Куліковым полі супроць татароў. Тут, як і у шмат якіх іншых войнах, крышыліся беларускія косьці за чужацкія інтарэсы. Лілася беларуская кроў бязь меры, аб чым некалі добра сказаў у вершы «О Крыўская Зямля» В. Ластоўскі:

«Крывёй сыноў Тваіх
Куплялі славу гучную
На Грунвальду палёх.
Ад дзікае арды баронячы Заход
Тваіх байцоў касьцісты вал палёг!
Бязыменнаю, а ўсё-ж тваёй крывёй
Паліты Хоціма даліны:
І па-над Калкаю ракой
Маскальскія нізіны. . .
Арошаны крывёй Тваіх сыноў Іпранскі край,
Само-Сьера, Райн, Аара, По, Сівы Дунай! . .
О, так, гаротныя Крыўцы,
ламалі косьці за чужую справу;
сваёй крывёй і мазалём
ішлі купляць чужынцам славу!»

V. КРАСАВАНЬНЕ СМАЛЕНШЧЫНЫ У БЕЛАРУСКІМ ГАСПАДАРСЬЦЬВЕ

З гледзішча беларускіх інтарэсаў спроба вялікага князя Альгерда далучыць Смаленск да Беларускае Дзяржавы была прагрэсыўнай і у вабставінах панаваньня беларускае культуры не азначала асаблівае страты народных свабодаў пары незалежнасьці Смаленску. Але

аднак падбухторваньне Масквы штурхала смаленскіх князёў на супрацiў, хоць Альгерду удалося здабыць Смаленскі горад Мсьціслаў.

Вялікі князь Альгерд

Пасьля сьмерці Альгерда, смаленскі князь Сьвятаславіч скарыстаў часовае замяшаньне на Беларусі і выступіў супраць беларускіх гарадоў. Але бойка ля Воршы дала перамогу беларускаму войску князёў Скіргайлы, Вітаўта ды інш., якое гнала смаленцаў да самога Смаленску. Ды дарма, што была перамога, харобрасьць і магутнасьць супраціву смаленцаў выклікала зьдзіўленьне і спачуваньне пераможцаў да сваіх-жа аднакроўных бра-

тоў, і пераможцы узялі з іх толькі кантрыбуцыю. Але у палітычным дачыненьні смаленскія князі адгэтуль зьяўляюцца як-бы толькі намесьнікамі Вялікага князя Літоўскага і, калі трэба было, замяняюцца на іншых. Гэтак, вялікі князь Вітаўт пасьля 1395 г. замяніў смаленскага князя Юр'я на ягонага брата Глеба. А калі смаленцы пачалі гучна выказваць з гэтага поваду сваё незадавальненьне, Вітаўт рушыў з войскам на Смаленск, здабыў яго, заарыштаваў варожых яму князёў, а на княжы пасад прызначыў намесьніка Ямонта.

Вялікі князь Вітаўт

Толькі перамога войскаў хана Ядыгея пры Ворсклі і апараза Вітаўта вярнулі Смаленску князя Юр'я. Але ня годзіцца з гэтым слаўны Вітаўт і колькі разоў спрабуе зноў здабыць Смаленск. Урэшце, скарыстаўшы ад'езд Юр'я у Маскву, Вітаўт аблажыў горад, і той змушаны быў здацца.

Гэтак старадаўны крывіцкі Смаленск ад 24. VI. 1404 г. стаўся складоваю часткаю непадзельнага цэлага — Вялікага Беларускага княства.

Разам з вывадам маскальскіх элемэнтаў беларускія валадары пачалі даваць жыхарам Смаленску вялікія палёгкі, асабліва у гандлі. Нездарма за беларускіх часоў Смаленск надта вырас, як горад. Было збудавана шмат новых цэркваў, будынкаў, паўстала шмат новых школаў. Рэлігійная лёяльнасьць і талерантнасьць у Беларускай Дзяржаве спрыяла развою асьветы. Гэты пэрыяд асабліва прычыніўся да эканамічнага уздыму гораду. Гэта быў век росьцьвіту смаленскага гандлю. Гандляваць, апрача княжнага места, пачаў сам горад. Цэлы шэраг палёгкаў гандляром прывабіў багата купцоў з Полацку, Віцебску, Дарагабужу, з-за мяжы, з Ноўгараду, Разані, Цьверы, Масквы і г. д.

З нястрыманаю хутчынёю расьлі гандлёвыя шэрагі. На месцы пустошаў паўставалі новыя гандлёвыя пункты, рынкі, крамы, склады. Вакол асядаў розны люд і забудоўваў горад. На Дняпры пры Траецкім манастыры паўстаў адмысловы гандлёвы «Літоўскі гасьцінны двор», дзе складваліся вялізарныя скарбы тавараў. Ува усходняй частцы гораду, каля нова-збудаванага Духавага манастыра, паўстаў яшчэ адзін гандлёвы асяродак.

Расло і багацела жыхарства Смаленшчыны і разам з гэтым давала шмат дзяржаўных дзеячоў з свайго асяродзьдзя. Гэткім слаўным дзяржаўным мужам, выдатным беларускім дзеячом XVI ст. ваеньнікам, юрыстым, дыплёматам, літаратарам і філёзафам з вылучна сьветлай га-

лавой, быў рэдактар і выдавец ведамага Беларускага, г. зв. Літоўскага Статуту — Лявон Сапега, які паходзіць з смаленскіх баяраў.

VI. ПАХОД МАСКВЫ НА СМАЛЕНШЧЫНУ

Красаваньне Смаленску у Беларускім гаспадарсьцьве было бяльмом на воку Масквы. Ніколі ня спыняла яна сваіх інтрыгаў супраць беларускага Смаленску. Пры Жыгімонтавым намесьніку, князю Андрэю Саковічу, Масква дамаглася бунту, які быў скіраваны супраць князя. Намесьнік змушаны быў уцячы, а на пасад узыйшоў мсьціслаўскі князь Юры. Гэты адразу пачаў далучаць да сябе Віцебск, Полацак. Але варта было наблізіцца беларускаму войску, як ён адразу-ж даў ходу у Маскву. У Смаленску узнавілася беларуская улада.

Але Масква умацоўваецца і усё больш ды больш заяўляе свае уяўныя правы на Смаленск, як быццам-бы «вотчину» прашчураў маскоўскіх князёў ад Валадзімера Сьвятога з часоў Кіеўшчыны. Фальсыфікуючы гісторыю Беларусі, разглядаючы яе, як калішнюю «Русь», Масква пачынае лятуцець аб «адзінсьцьве» «Русі» пад маскоўскаю уладою. Асабліва узмацніліся гэтыя прэтэнзіі на Смаленшчыну за князем Іванам III.

Таму беларусы змушаныя былі умацоўваць Смаленск. У даўны земляны горад пераводзяць рэзыдэнцыю намесьніка, пакінуўшы старое «княжае места». Прымітыўныя з сяньняшняга гледзішча земляныя і драўляныя умацаваньні з вежамі зрабіліся для тэных часоў досыць моцнымі перашкодамі для ворага. Іван III колькі разоў штурмаваў Смаленск. У сьнежні 1512 г. і у верасьні 1513 г. расейцы ня здолелі здабыць гораду. Беларусы разбуралі усе іхныя ночныя падрыхтовы. Толькі у 1514 г., калі расейцы падвезьлі 300 гарматаў і пачалі бязупынна абстрэльваць горад, які пачаў гарэць, Смаленск быў зму-

шаны 1 жніўня скарыцца. Іван III пайшоў далей на Беларусь, але быў спатканы каля Воршы, і тут маскалі ушчэнт былі разьбітыя харобрым беларускім войскам гэтмана Канстантына Астроскага. Было забіта больш за 30.000 маскалёў. Маскоўскае войска мела 80.000, а беларускае 35.000.

Канстантын Астроскі
Гэтман Вялікага Княства (1499—1533)

Памяць аб гэтай славутай перамозе захавалася на даўгія вякі у нашым народзе, які у сваёй песьні гэтак апявае бой пад Воршай:

«Ой, у нядзельку параненька,
Ўзыйшло сонца хмарненька,
Ўзыйшло сонца над борам,
Па-над Сялецкім таборам.
А ў таборы трубы йграюць,
Да ваяцкае парады зазываюць,
Сталі рады адбываці,
Адкуль Воршу здабываці:
А ці з поля, а ці з лесу,
А ці з рэчкі невялічкі?
А ні з поля, а ні з лесу,
Толькі з рэчкі невялічкі.

А ў нядзельку параненьку
Сталі хлопцы-пяцігорцы,
Каля рэчкі на прыгорцы:
Гучаць разам з самапалаў,
З сяміпалых ад запалаў,
Б'юць паўсоткаю з гарматаў.
Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці;
А як з Воршы уцякалі,
Рэчку невялічку праклінали:
«Бадай ты, рэчка, сто лет высыхала,
Як нашая слава тутака прапала;
Бадай высыхала да сканчэньня сьвету
Што нашай славанькі ўжо нету.
Слава Воршы ўжо ня горша.
Слаўся, пан Астроскі».

У вадзнаку гэтае перамогі гэтман Астроскі пабудаваў у Вільні Мікалаеўскую і Сьвята-Траецкую царкву і у вапошняй умураваў мармаравую пліту з надпісам: «Въ лѣто 1514 церковь сю созда князь Константин Острожскій, гетман в. кн. Литовского, въ память побѣды подъ Оршею над врагомъ и супостатомъ веры христіянское, православное, царемъ Московскимъ».

Замілаваньне беларускага жыхарства да сваіх павадыроў і радасьць пазбаўленьня ад маскоўскае небясьпекі

выявілася у песьні віленчанаў, якія у часе звароту в. кн. Жыгімонта Казімеравіча і князя Астроскага спатыкалі іх краскамі і песьняю:

Великославному гаспадару королю
Жигимонту Казимировичу
Буди честь и слава на веки —
Победившему недруга своего великого князя
Василия Московского,
А гетману его вдатному князю
Константину Ивановичу Острожскому
Дай, Боже, здорове и щасте вперед лепшое:
Як ныне побилъ силу великую московскую
Абы побивалъ стлиную рать татарскую,
Проливаючы кровь их бессурманскую».

(Супральскі і Кароткі Кіеўскі летапіс).

Праўда, хоць і харобра змагалася войска Канстантына Астроскага, але здабыць Смаленск тады не удалося. Маскоўскі намесьнік, князь Шуйскі паперавешваў усіх змоўшчыкаў супроць Масквы і утрымаў Смаленск. Пасьля гэтага усе непажаданыя Маскве беларускія дзеячы былі высланыя з Смаленску, а заміж іх панасылаўся варожы Беларусі маскоўскі элемэнт.

VII. БЕЛАРУСЬ АДВАЁЎВАЕ СМАЛЕНШЧЫНУ

Беларусь не гадзілася з адыходам Смаленску да чужое дзяржавы. Беларускія князі неаднокраць рабілі спробы адваяваць горад (у 1535, 1564, 1579 г. г.). Таму маскоўцы пачынаюць як мага умацоўваць Смаленск, мабыць, няпэўна адчуваючы сябе у гэтым беларускім горадзе. Гандлёвы цэнтар яны перанесьлі у прыгарад перад замкам за Дняпром, што пазьней называўся «Гарадзенскаю сотняю». Задуманая яшчэ за царом Фёдарам Іванавічам камянная сьцяна вакол гораду была збудаваная за Барысам Гадуновам пад наглядам гарадзкога майстры Хведара Коня.

Але дарма, што Смаленск разбудаваўся у моцную няпрыступную цьвярдыню, аднак і ён ня вытрываў даўгое

аблогі у 1610—1611 г. 31 верасьня 1610 г. смаленскія сьцены пабачылі перад сабою вялікае войска Жыгімонта III, які прывёў яго з намерам выкарыстаць маскоўскую «смуту» і зьвярнуць Смаленск Ліцьве. Адбыліся жорсткія баі. Горад бязупынна абстрэльваўся з гарматаў, пачаліся пажары, аднак, крывавыя баі трывалі далей, бо войска у Смаленску давала хоць і безнадзейны, але адчайны супраціў. Толькі праз 10 месяцаў пры цяжкой упорыстай аблозе Смаленск быў здабыты. Гэта было 3-га ліпеня 1611 г. Гэтак бадай праз стагодзьдзе Смаленск быў вызвалены з-пад маскоўскага паняволеньня. Заміж расейскіх парадкаў у Смаленску пачалі тэрмінова уводзіцца новыя заходня-эўрапейскія парадкі. Горад адразу атрымаў магдэбургскае права і пачаў зьмяняцца на эўрапейскі лад. Гэтым самым Смаленск зноў далучыўся да Эўропы. Але, на вялікі жаль, на гэты раз Літва ужо пераставала быць незалежным задзіночаным Беларускім гаспадарствам. Унія ліквідавала адзнакі незалежнасьці, пачаўся наступ польшчыны апалячваньне праз каталіцызм і вуніяцтва беларускага магнацтва, гвалтоўнае ператварэньне праваслаўных беларусаў на католікаў і вуніятаў, а праз гэта далей і на палякоў. Адвечна-праваслаўны беларускі Смаленск пачаў, наўсуперак волі жыхарства, забудоўвацца каталіцкімі касьцёламі, езуіцкімі кляштарамі, дамініканскімі і базыліянскімі школамі, а праваслаўныя цэрквы ператвараліся гвалтоўна на вуніяцкія. На Саборнай гары збудавалі катэдральны касьцёл і рэзыдэнцыю біскупа Смаленскай епархіі.

Ад былое свабоды веравызнаньняў і роўнасьці у правох у Смаленску за часамі незалежнага Беларускага Княства, цяпер засталіся адны толькі успаміны. Вуніяцкія епіскапы усё больш і больш прыгняталі праваслаўных. Апошнія на гэта адказвалі зацятым змаганьнем. Змовамі, бунтамі адказваў за усё гэта народ. Паўставала шмат праваслаўных царкоўных брацтваў, якія змагаліся за захаваньне беларускіх народных прынцыпаў, адчынялі беларускія школы, баранілі праваслаўныя цэрквы ад наступу каталіцтва і езуіцтва.

Няправільная, палёнафільская палітыка кіраўнічых колаў рабіла тое, што смаленскае жыхарства, ня бачачы ратунку, пачало схіляць свае надзеі да праваслаўнае Масквы. А тэй толькі гэтага трэ было, бо гэта стварала юрыдычнае апраўданьне для ейнай агрэсіі на Захад, давала «падставы» матываваць яе канечнасьцяй «злучыць» з вялікім расейскім народам» ягоную «западную ветвь», далучыць да сябе «западруссов»—«единокровных» і «единоверных».

Усё гэта паслабляла сілы супраціву маскоўскай экспансіі. Аднак, ня лёгка удаецца Маскве адарваць Смаленск ад Беларусі.

У 1612 г. цар Міхал Раманаў шле з гэтаю мэтаю войска на чале з князем Чаркаскім. Той здабыў колькі беларускіх гарадоў, але Смаленску заваяваць ня здолеў. Ды Масква на гэтым ня спыняецца. За колькі часу яна пачынае вялікія вайсковыя падрыхтовы, купляе зброю у Швэдыі, вырабляе гарматы, рыхтуе дапаможнае войска пад кіраўніцтвам замежных афіцэраў. За 9 гадоў пасьля пачатку гэтае падрыхтовы, у 1632 г., скарыстаўшы бескаралеўе у Польшчы, маскоўскае войска, пад кіраўніцтвам ужо ведамага у Смаленску маскоўскага стаўленьніка — Шэйна, аблажыла Смаленск і пачало яго абстрэльваць з 158 гарматаў. Але на дапамогу літоўскаму войску прыйшоў гэтман Радзівіл з Вільні з 33.000 войска і адбіў наступ маскоўцаў. Апошнія змушаныя былі ад наступу перайсьці да абароны у вакопах, а пасьля і зусім адыйсьці назад паводля зробленае умовы. Так гэтым разам ганебна для Масквы скончыліся ейныя намаганьні адарваць Смаленск ад Беларусі. І толькі за царом Аляксеем Міхайлавічам, ужо у часе Лівонскае вайны, колькімі штурмамі маскоўцы здабылі Смаленск (23. VI. 1654 г.).

VIII. СМАЛЕНШЧЫНА У МАСКОЎСКІХ АКОВАХ

Пасьля заняцьця Смаленску маскалі зараз-жа узяліся за ліквідацыю у горадзе магдэбургскага права, заходняэўрапейскіх парадкаў і пачалі уводзіць «российские уложения». Адно толькі засталося на радасьць народу —

гэта зварот праваслаўным беларусам усіх цэркваў, што былі перад гэтым ператвораныя на вуніяцкія і каталіцкія. Але і тут царква неўзабаве пачала служыць русыфікатарскім тэндэнцыям маскоўскае палітыкі.

Гандаль і прамысловасьць зноў перайшлі у прыгарад, куды былі высланыя і усе гандлёвыя людзі, бо горад — цьвярдыня зноў пачаў інтэнсыўна умацоўвацца. Тут разьмяшчаліся вялікія аддзелы маскоўскага войска.

У часе Лівонскае вайны, як і усе беларускія гарады, Смаленск асабліва пацярпеў, шмат гістарычных і культурных помнікаў згінула у полымі або пад руінамі.

Паводля Андрусаўскае умовы 1667 г., Смаленск ужо надоўга быў далучаны да Расеі і больш як праз 2 стагодзьдзі цярпеў маскоўскую нядолю.

Ад часу далучэньня да Расеі Смаленск губляе сваё стратэгічнае значаньне. Толькі за часоў Пётры Вялікага Смаленск зноў умацоўваецца. Рыхтуючыся да вайны з швэдамі, Пётра будуе у 1706 г. на правым беразе Дняпра Кронвэрк, каб засланіць ім мост, збудаваны пад вежамі, і парахоўніцы. Але швэдзкі кароль Караль XII абыйшоў Смаленск, і бойкі адбыліся каля Палтавы на Украіне.

Вялізарныя разбурэньні зрабіла Смаленску Напалеонаўская армія у 1812 г. 6 жніўня Наполеон падыйшоў з сваёй арміяй да гораду і, спаткаўшыся з надта моцным супраціцам расейцаў, пачаў абстрэльваць яго з гаўбіцаў выбуховымі гарматнымі набоямі ды запаліў горад з колькіх бакоў. Згарэла шмат выдатных гістарычных будынкаў і помнікаў.

2-га лістапада, пакідаючы горад, Напалеон спаліў ладную частку яго і узарваў 9 вежаў славутае смаленскай сьцяны. Згарэла 45 каменных і 7.568 драўляных будынкаў; 69 каменных і 248 драўляных крамаў. Страты дасягнулі 600.000 рублёў — сума для гэных часоў надта вялікая. Нездарма 1812 г. увайшоў у гісторыю Смаленску, як год разбурэньняў. Пасьля гэтага Смаленск яшчэ згубіў сваё былое стратэгічнае і гандлёвае значаньне.

Шмат гадоў пасьля гэтага па усім Смаленску былі

відаць папялішчы і руіны. Пад таўстымі, нанёсенымі у вяках, напластаваньнямі застыла багатая мінуўшчына гэтага гістарычнага беларускага гораду.

Варта адхінуць заслону часу, зазірнуць у глыб стагодзьдзяў, як зроку паўстане абраз таго, што жыў тут беларускі народ, тварыў сваю самастойнасьць, крывёю бараніў сваю дзяржаўнасьць, ствараў багатыя матар'яльныя вартасьці і культурныя помнікі свайго існаваньня і дзейнасьці. Пад гэтымі пластамі глыбака ляжаць сьляды былое славы і магутнасьці. Шмат гавораць беларускаму сэрцу гэтыя помнікі былое, велічы, а таму, як кажа Ластоўскі, яны павінны быць для нас сьвятымі і мы павінны бачыць у іх сьветчаньне «забітай волі крывічоў», а дату далучэньня Смаленску да Масквы — больш за паўтраця стагодзьдзяў таму падпісаную Андрусаўскую згоду — павінны разглядаць як вялікае няшчасьце нашага народу, як вялікшае злачынства, роўнае Вэрсальскаму трактату і ганебнай Рыскай умове, што пазьней разадрала цела нашае Бацькаўшчыны на дзьве палавіны і аддала іх нашым зьлейшым ворагам.

Смаленскіх сьцен масыў патужны
ў бязсільлі распластаўся,
Забітай волі Крывічоў
мне ён нагробкам здаўся!..
Андрусаўскі злачын яго ўчыніў
сатрапіяй Маскоўскай:
і дзьвесьці зь лішнім год, цягаючы ярмо,
яго раджайны гоні
кармілі чужакоў і ворагаў пладзілі
Крывіцкае Пагоні.
Аж дзьвесьці цяжкіх год кананьня
сьлязьмі і потам abліваўся...
Смаленск!
Праз мукі, горасьці свае,
у рэшце-рэшт,
Сьвятым для нас ты стаўся!

В. Ластоўскі «На Смаленскіх сьценах».

IX. ВЫДАТНЫЯ СМАЛЕНЦЫ — СЫНЫ БЕЛАРУСКАГА НАРОДНАГА ГЕНІЯ

Дарма, што былая веліч народнага духу пахаваная у гісторыі Смаленску, але народ выяўляў сваю сілу і творчы дух у тым, што час ад часу даваў выдатных людзей, якія множылі дасягненьні навукаў і мастацтваў.

Смаленскія беларусы далі нямала выдатных вучоных, музыкаў, пісьменьнікаў, мастакоў. Назавём тут выдатнага беларуса, ураджэнца Смаленшчыны, праф. В. В. Дакучаева — заснавальніка навейшага кірунку навукі глебаведы, якую пасьля сыстэматызаваў ягоны вучань праф. Сібірцаў.

Нельга абмінуць і другога выдатнага беларуса (нат з сьведамасьці, бо гэтак і называў ён сябе), сусьветнаведамага дасьледніка Цэнтральнай Азіі, гэн. Міколу Пржэвальскага (1839—1888), які паходзіць з Парыцкага павету і узгадаваўся у Смаленску.

Урэшцэ, з смаленскіх беларусаў паходзіць і сусьветнаведамы кампазытар Міхал Глінка, творца опэраў «Іван Сусанін» і «Руслан і Людміла». Кампазытар Глінка нарадзіўся у 1804 г. у беларускай вёсцы Новаспаская, Ельніцкага павету. Там ён узгадаваўся, а пазьней доўга жыў наездамі. Ад маленства ён чуў там беларускую народную песьню і на ёй гадаваў сваё вуха. Першую музычную асьвету Глінка атрымаў пад уплывам канцэртаў аркестры свайго дзядзькі, які прыяжджаў да ягонага бацькі у госьці разам з сваймі прыгоннымі музыкамі з суседняга двара. Гэтыя музыкі-беларусы ахварбоўвалі усімі асаблівасьцямі беларускае народнае музыкі выкананьне якога — хаця музычнага нумару і, апрача гэтага, самі сьпявалі шмат беларускіх песьняў і гралі на розных народных музычных інструмэнтах. Усё гэта уразіла маладога Глінку і глыбака запала у ягоную музычную душу, адклаўшы назаўсёды у ёй сьлед замілаванасьці да мэлёдычнасьці беларускае народнае песьні. Пасьля, творачы выдатныя музычныя творы, Глінка поўнымі

жменямі чэрпаў з гэтае скарбніцы. Музыка опэры «Іван Сусанін» цалком прасякнутая беларускімі народнымі матывамі, якія сусьветнай музычнай крытыкаю памылкова прыймаліся за зьлітак польскіх і расейскіх музычных народных матываў.

Толькі тое, што на карце Эўропы ня было беларускае палітычнай адзінкі, прычынілася да гэткага рабунку беларускае культуры, як адабраньне ад беларускага народу ягоных лепшых сыноў.

Скрозь распаўсюджванае і афіцыйна падтрымванае урадавымі расейскімі коламі атоесамляваньне праваслаўнага веравызнаньня з належнасьцю да «расейскага народу», перасьлед усяго беларускага, паўсюднае панаваньне расейскае мовы ува усіх асьветна-культурных і адміністрацыйных установах, культываваньне расейскага нацыяналізму і палітыка расейскае асыміляцыі беларусаў зрабілі тое, што Глінка гэтаксама, як пазьней і беларус з Меншчыны Тодар Дастаеўскі, стварылі шмат славы расейскаму народу. Таксама, як блытаніна паміж каталіцтвам і польскаю народнасьцю, ды нястача агульнага вызнаньня беларускае мовы, як літаратурнае, штурхнулі другога выдатнага сына беларускага народу — Адама Міцкевіча, сына наваградзкага беларускага шляхціча, у вабдымкі польскае мовы, у якой ён стварыў свае паэтычныя пэрлы.

Але, як правільна гаворыцца у артыкуле «Тодар Дастаеўскі і Адам Міцкевіч, сыны крывіцкага народнага генія» (у часапісе «Крывіч» № 10 за 1926 г.), усе яны былі «цела ад цела і кроў ад крыві» беларускага народу і павінны, хай і ускосна, складаць славу беларускаму нацыянальнаму генію. Калі-б гэтыя людзі жылі у вадроджанай беларускай дзяржаве з панаваньнем беларускае культуры і дзяржаўнай беларускай мовай, бяз сумлеву яны тварылі-б у роднай мове і музыцы і здабылі-б незраўнанай у вякох славы беспасярэдня свайму народу. І тады-б увесь сьвет зусім заслужана уважаў-бы Глінку за заснавальніка не расейскае, а беларускае нацыяналь-

нае клясычнае музыкі і опэры, і ён быў-бы беспасярэдняй нашай гордасьцяй.

Але і без таго Смаленск з поўным правам мае усе падставы ганарыцца сваім слаўным сынам — кампазытарам Глінкам, якому удзячны горад яшчэ у мінулым стагодзьдзі паставіў помнік. Ён уяўляе сабою постаць кампазытара з дырыгэнцкай палачкай у руцэ. На п'едэстале надпіс і дата (1885 г.), а па бакох у вянку — назовы галоўных твораў. Вакол — агарожа у выглядзе нотаў. Помнік павінен нам нагадваць пра вялікія творчыя чыны беларускіх сыноў і натхняць на новую творчасьць і духовую і матар'яльную. Да гэтага-ж кліча і ўся багатая чынамі мінуўшчына беларускага Смаленску.

X. НІ ЗМУС, НІ ГВАЛТ НЯ ВЫНІШЧЫЛІ БЕЛАРУСКАСЬЦІ СМАЛЕНШЧЫНЫ

Усе вучоныя, навет расейскай арыентацыі, заўсёды у навуковых працах сьцьвярджалі належнасьць Смаленшчыны да Беларусі. Варта прыгадаць працы ведамых вучоных Кіркора, Максімава і Сямёнава, Даўнар-Запольскага, Дабравольскага, Раманава, этнаграфічныя карты Ахматава, Карскага, Азбукіна, Смоліча і Пікуліка і г. д., працы шмат якіх нямецкіх вучоных, каб пераканацца ў гэтым.

Паводля усіх этнаграфічных адзнакаў, як мова, культура, характар, заняткі жыхарства, фізычны тып, вопратка і г. д. смаляне зьяўляюцца карэннымі беларусамі.

Дый не магло быць інакш, бо сама прырода як-бы вылучыла усю Беларусь разам з Смаленшчынай у вадну геаграфічна-эканамічную і этнаграфічную асобнасьць.

Вялікі эўрапейскі вададзел, што праходзіць праз усходнюю Смаленшчыну ды вялікія лясы на поўначы і усходзе гэтае краіны (Вокаўскі, Бранскі) уяўляюць сабою як-бы натуральныя межы. Усходняя мяжа Беларусі на Волскім вададзеле супадае з кліматычнаю мяжою Во-

каўскага лесу і выразна аддзяляе Беларусь з ейным памяркоўным вогкім пад уплывамі мора кліматам ад больш кантынэнтальнага і рэзкага клімату Маскоўшчыны.

Гэтыя натуральныя межы супадаюць і з гістарычнымі межамі калішняй Беларускай Дзяржавы, Вялікага княства Літоўскага паводля, скажам, Дэўлінскага замірэньня ў 1618 г. дый ранейшых умоваў.

На паўдня і усход ад гэтых межаў жывуць беларусы, якія, паводля расавага і этнаграфічнага адзінства, стварылі тую народную асобнасьць, неадымнай часткаю якое зьяўляюцца і беларусы смаленскія. Як усім беларусам, ім свае перш-на-перш тыя-ж самыя асаблівасьці мовы, як пераход «в» і «л» у «ў»; дзеканьне (не здарма і пра смаленцаў кажуць: «Хіба ліха возьме ліцьвіна, каб ён ня дзекнуў»), цеканьне і аканьне, прыдыхное расейскага гуказлучэньня «жж» беларускім ждж, зьмякчэньне зычных перад мяккімі гукамі ды навет цьвярдое «р».

Дарма, што Смаленшчына знаходзілася пад Расеяй больш, чымся якая іншая мясьціна Беларусі (агулом бяручы, каля 350 гадоў!) і страшэнна русыфікавалася маскалямі да самых апошніх часоў, аднак народ і тут захаваў галоўныя асаблівасьці свае мовы. Тут варта прыгадаць надрукаваныя нядаўна у беларускай прэсе зацемкі што да беларускіх усходніх прастораў (гл. «Раніцу» № 43 (107) за 15 лістапада 1942 г.).

Для выясьненьня стану беларушчыны у Браншчыне і Смаленшчыне тут знойдзем каштоўныя факты, якія падаець адзін ведамы беларускі дзеяч, якому давялося пасьля вызваленьня гэтых краінаў ад 1941 г. колькі часу працаваць ува усходняй Беларусі. Паводля ягоных аўтарытэтных сьцьверджаньняў, найбольш зрусыфікаваныя гарады, але на сяле добра выявілася жывучасьць беларускае мовы з усімі ейнымі асаблівасьцямі, прычым лепш на паўдні, як на поўначы. «Браншчына ўся аж пад Арол захавала вельмі добра беларускую мову. Тут спатыкаюцца усе ейныя асаблівасьці... У Смаленшчыне — беларушчына такжа добра захавалася, хоць і не ува усіх па-

ветах (ува усходніх горш, як у заходніх). Цікава, што і самы Смаленск з языковага гледзішча не выглядае надта страшна. Людзі гавораць тут з паважна захаванымі асаблівасьцямі беларускае мовы. Асабліва войстра утрымалася аканьне і дзеканьне. Далей на поўнач беларушчына захавалася адносна добра аж да г. Белага. Гэта пацьвердзіў навет адзін прафэсар-смаленец, які добра ведае гэныя абшары».

Гэтак моцна народ трымаецца свае мовы навет там, дзе на зьліквідаваньне яе было ужыта безьліч моцных сродкаў, як вылучна расейская школа, друк, тэатар, літаратура, прызнаньне за урадавую толькі расейскае мовы, гвалтоўная забарона усяго беларускага і перасьлед тэрорам усялякае праявы беларушчыны.

Аднак-жа ні змус, ні гвалт канчальна ня вынішчылі беларускае душы смаленца, бо ейныя асаблівасьці маюць моцныя традыцыі у мінуўшчыне.

Паходзячы ад асноўнага беларускага плямя крывічоў і жывучы праз цэлыя стагодзьдзі у ваднэй дзяржаве з усімі беларусамі, смаленцы не маглі ня мець аднае з імі мовы. Смаленскі беларус, пераважна селянін, гэткі, як і усе беларусы. Падставай ягонага быцьця зьяўляецца здаровая земляробская праца. І хоць прырода не дала смаленцу багатае глебы, аднак стараннасьць і упорыстасьць ягонае працы на малаўраджайных глебах можа зьдзівіць. Смаленскі селянін шмат пераправабаваў за жыцьцё заняткаў, часам адыходзіў ад зямлі на заработкі, але далей за сваю смаленскую краіну, далей за Парэчча, за дняпроўскія ды дзьвінскія прыстані ён не вандруе і ня возіць. Урэшце усё-ж ткі ён вяртаецца на сваю няўдзячную зямлю і укладае у яе усю сваю сталую любасьць да працы, цярплівасьць, упорыстасьць, усе высілкі, і пад ягонымі працавітымі рукамі камяністыя і пяшчаныя глебы ператвараюцца у шырокія нівы.

Не заўсёды зямля бывае удзячнай гаспадару за гэтую працу, і тады міжвольна складаець ён сумную песьню:

«Няма хлеба, солі,
Няма шчасьця, долі!
Поле пусьцеець,
І нечым сеяць.
Ня будзем жыці,
Пойдзем блудзіці.

Але гэта толькі выява ягонага мяккога, пяшчотнага беларускага характару з ягоным нахілам да лятуценнасьці, багатага уяўленьня і фантазіі. Ня пойдзе ён у сьвет блудзіць, бо ведае, што ня ласкаю стрэнець яго чужынец.

Чужая старана
Тугою араная,
Сьлязьмі паліваная.

Смаленскі селянін мае на запас і прыказку: «Паміраць зьбіраешся, а жыта сей». Вось-жа і ня ідзець ён з свае зямлі, якая бачыла у вякох тут ходаньне шмат якіх сілаў. Сядзіць на ёй смаленец ужо шмат сотняў гадоў і уратоўвае сябе ад асыміляцыі. З чыста беларускай асаблівасьцю даматурства трымаецца свайго палетку, свае мовы, і гэтым бароніцца ад страты свае нацыянальнасьці. А пра свайго усходняга суседа мае добрае дазнаньне, што выпрацавалася у вякох зацятага ходаньня Беларусі з Масквою і выяўленае у дасьціпных прыказках.

«Калі маскаль кажа суха, то падымайся да вуха: бо ён брэша».

«Ад чорта адхрысьцішся, а ад маскаля не адмолішся: ад маскаля полы-падрэж ды уцякай».

Гэтак выразна усьведамляе сваю адрознасьць ад расейца смаленскі беларус і замацоўвае гэтае усьведамленьне у вуснай народнай творчасьці. Ды ужо гэтае адрозьненьне найлепш робіць і сама мова смаленца, багатая агульна-беларускімі словамі, як хата, кубел, калыска, бажніца, пол (замест расейскага «полати»), страха, катух, хустка, камізэлька (замест расейскага «жилет»), хадакі, ці чаравікі, кавалак, андарак («і ў людзі і ў кабак — усё адзін андарак»), кравец, шавец, магерка, сьвітка,

намітка, бохан, клёцкі, калдуны, ладкі, панцак, крупнік, шмалец, страва, бульба, крыніца, шкода (зам. рас. «беда») і г. д. і да г. п.

Усе гэтыя словы, як ня трэба лепш, сьветчаць пра лучнасьць смаленскага слоўнікавага складу з агульна-беларускім. Апрача таго, кажнае з іх зьяўляецца добрым паказьнікам беларускасьці усіх жыцьцёвых абставінаў смаленскага селяніна, яны, нераўнуючы, тыя сымбалі, што хаваюць за сабой беларускі нацыянальны характар усяго гэтага быцьця, у якім гэтымі словамі называюцца асобныя рэчы ці зьявы і комплекс якіх дае шырокі абраз іхнага нацыянальнага твару. Смаленскі акруговы слоўнік Дабравольскага дае дзеля гэтых высnаваў багаты матар'ял.

Аб беларускім складзе народнае мовы Смаленшчыны могуць добра сьветчыць, прыкладам, гэткія, пададзеныя Максімавам, сказы вазьніцаў перад карчмою да шынкара: — «Рандар, рандар! адчыні вароты: дай гарэлкі! Ах-ці якая мяцеліца: саўсім перазяблі, і коні чуць цягнуць і ноч цёмная, нічога ня відна, і дарогу так замяло, што і найці ня можна. Рандар, рандар, адчыні вароты, налівай гарэлкі!».

А паслухайце народныя песьні Смаленшчыны. Гэта тыпова беларускія народныя песьні з тэю-ж самаю моўнаю і музычнаю асноваю. Для прыкладу, вазьмеце жартоўную (у зборніку Дабравольскага, ч. IV):

Да сею-ж я (2)
У гародзе чарнушачку,
Пад гародам пятрушачку
Да сею-ж я.
Да палю-жа я
У гародзе чарнушачку,
Пад гародам пятрушачку,
Да палю-жа я. (2)
Да бяру-жа я (2)
У гародзе чарнушачку,
Пад гародам пятрушачку
Да бяру-жа я.

Навару-жа я (2)
Да старому качана з бураком
Маладому кісяля з малаком,
Навару-жа я (2)
Пасьцялю-жа я (2)
Да старому на ўзапечкі,
Маладому да на покуце,
Пасьцялю-жа я (2)
Падлажу-жа я (2)
Што старому да дзяружачку,
Маладому да падушачку,
Падлажу-жа я (2)
Прабуджу-жа я (2)
Што старога ды піхаючы,
Маладога абдымаючы,
Прабуджу-жа я (2)
Праваджу-жа я (2)
Як старога із сабакамі,
Маладога із музыкамі,
Праваджу-жа я (2).

Цікава адзначыць той факт, што у выданьне Беларускай Акадэміі Навук — «Песьні беларускага народу» т. I, Менск 1940 г., увайшло шмат беларускіх песьняў, запісаных на Смаленшчыне ведамымі этнографамі, як Дабравольскі з ягоным Смаленскім этнаграфічным зборнікам ч. I, 1891 г., ч. II, 1893 г., ч. IV, 1903 г., як Насовіч, Раманаў і інш.

У кнізе «Песьні беларускага народу» часта узорам песьні і прыводзіцца толькі песьня Смаленшчыны. У тым-жа выпадку, калі за узор даецца песьня з цэнтральнае Беларусі, дык у камэнтарах вельмі часта паказваецца на запісы тых самых песьняў або іхных варыянтаў у Смаленшчыне з паказаньнем літаратуры і бібліяграфічных дадзеных. Гэта гаворыць аб адзінсьцьве беларускае народнае песьні ад беларускае Горадзеншчыны да самых усходніх і паўночых абшараў Смаленшчыны. Адзін народ — адны і тыя-ж у яго і песьні.

Смаленскі і бранскі селянін на кірмашы ды у людзі, як і усе беларусы выяжджалі у белай магерцы і шэрай сьвіце, а за клясычны народны інструмэнт у іх гэтак сама беларуская дуда — скураны круглы мяшок і прыткнутая да дзіркі дудка з пераборам для пальцаў, якая грае і тады, калі у яе пакідаюць дзьмуць.

Смаленскі беларус, як і усе беларускія сяляне, на працягу гісторыі застаўся абыякавым да розных рэлігійных змаганьняў і не даваў із свайго асяродзьдзя духовых фанатыкаў, палоненых якой-небудзь рэлігійнаю догмаю.

Беларус заўсёды адзначаўся рэлігійным індэфэрэнтызмам і таму не паддаўся уплывам розных рэлігійных сэктаў, якіх так багата было у ягонага ўсходняга суседа — Маскоўшчыне. Жыцьцё на воддалі ад гарадоў спрыяла захоўваньню свае нацыянальнае самабытнасьці ува усім жыцьці.

Гэтую нацыянальную беларускую самабытнасьць, як перакананьна сьветчаць усе пададзеныя намі вышэй факты, навет смаленскі беларус захаваў аж дагэтуль, наўсуперак усім нягодам і перагасам лёсу, што найцяжэй з усіх беларускіх краінаў выпалі на долю Смаленшчыны. І дарма, што цяпер Смаленшчына перажывае найлюцейшую з усіх дасюлешніх нягодаў — новы зварот разьюшанага крывавага жыдоўска-маскальскага бальшавізму, навет гэтая пякельная сіла — мы у гэта моцна верым — ня зьверне яе з адвечнага радзімага беларускага шляху і, ступаючы ім, і гэтая нашая дарагая пакутніца раней ці пазьней прыйдзе да таго поўнага задзіночаньня з усёй Вялікай Беларускай Бацькаўшчынай, да якога імкнецца вякамі.

І аб ёй таксама можа сказаць кажны з сьведамых сыноў гэтае Бацькаўшчыны словамі таго паэты, які калісьці з такім замілаваньнем прапушчаў вачыма «прысады а бło-ні» яе:

Люблю я цябе, дарагая,
І веру: ня спынішся раптам,
Праз пушчы, бярэзьнікі, гаі
Да Менску заўсёды патрапіш!
